

COMENIUS TANKÖNYVEI: III—IV. AZ ATRIUM ÉS A SCHOLA LUDUS

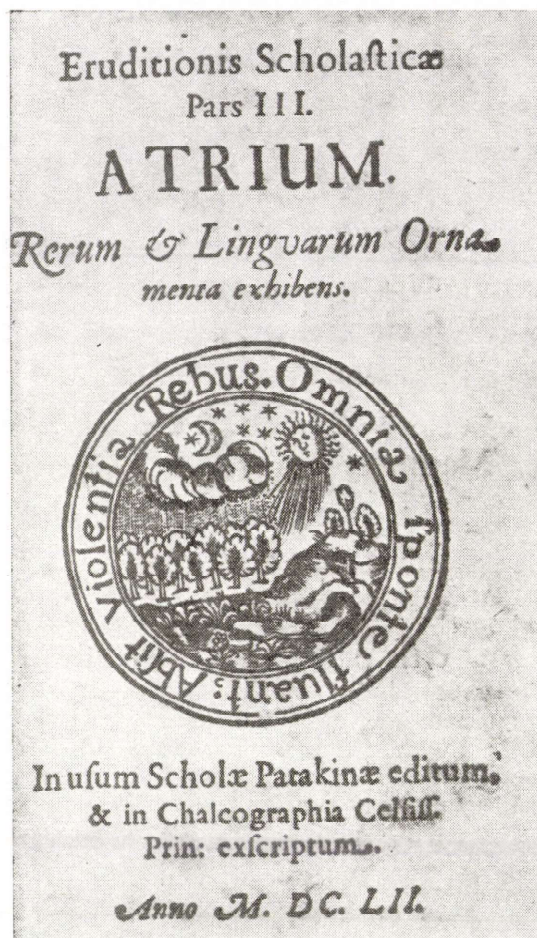
(Nyelvészeti és nyelvpedagógiai jelentőségük és szerepük)

DR. BAKOS JÓZSEF

III. Az Atrium

Comenius az *Atrium* [teljes címmel: *Eruditionis scholasticae pars III. Atrium, Rerum et Linguarum Ornamenta exhibens. In usum Scholae Patakinæ editum et in Chalcographia Celsiss. Prin. exscriptum. Anno MDCLII. (vö. 1. kép)]* előszavában az atriális osztályt a pataki háromosztályú latin iskola legfelső (*suprema*), s a tökéletességre törekvő (*ad perfectionem adspirans*) osztályának nevezi, mert ennek az osztálynak tanítója fejezi be a latin nyelv tanítását, (vö. az Ecsedihez intézett sorokat: „Tu ecce Latinae Linguae studium hac in Schola absolves!”), s a latin nyelv tudását olyan fokra emeli, hogy a tanulók a későbbiek folyamán az auktorok választékos nyelvének megértésére is teljesen alkalmasak lesznek. Erre is utal a *Schola Ludus* praeceptora is (Pars IV., Act. IV. Sc. IV.), amikor a *Didacticus* kérdésére (Quo fine? quas diligentiae tuae metas habes?”), azt feleli, hogy „meum est *Latinae Linguae studium absolvere: ut hi mei ex hoc Atrio meo immediate in Authorum Palatia immiti, omnia ibi proprio jam Marte penetrare, realisque Eruditionis thesauros sibi colligere, possint.*” (Pars IV., Act. IV. Sc. IV.)

A *Schola Ludus*-beli praeceptor az *Atrium* előszavában feltárt comeniusi gondolatokat vetítette valójában a hallgatóság elé, s még akkor is ezt az *Előszót* követi, amikor az atriális osztály tankönyvét, beosztását és anyagát mutatja be. Itt is ugyanaz a három eszköz (*szöveg, szótár, nyelvtan*) áll a tanulók rendelkezésére, mint a vestibuláris és a januális osztályokban. De itt a latin szavak a *latinul értelmező* szótárban a dolgok megnevezéseinek új kifejezéseivel variálva szerepelnek, s a szerző a dolgok *mindennapi* elnevezéseit (*nativas Rerum appellationes*) az auktorok ékes mondataiból, nyelvi képleteiből (*elegantibus Authorum phrasibus et sententiis*) válogatott választékos kifejezéseivel is variálja. A *Schola Ludus*ban a praeceptor röviden és velősen erről így beszél: „Lexicon... simplices rerum appellationes

1. kép

a nyelvtannak a tanítása *sem öncélú* feladatokat kíván megoldani. Ez a nyelvtan is *csak eszköz, s nem cél (via, non meta!)*. A változatos és választékos stílus, (ad elegantem Sermonis Varietatem) eszközeit és módjait ui. úgy kell tanítanunk és gyakoroltatnunk, hogy ez az oktatás és gyakorlás ne neveljen, ne szoktasson *haszontalan fecsegésre*, s csak *szavakban gazdag nyelvi formákra, beszédre*, (in inutilem luxuriam et garrilitatem!). A mértéket tartó, a helyhez, időhöz és a mondanivaló természetéhez szabott és illő nyelvi formákra, beszédre és írásra nevelést sem véletlenül hangsúlyozta Comenius.

Comenius latin iskolájának tárgyai között a *retorika* is szerepet kapott. S hogy milyen szerepet szánt neki Comenius, elmondja *A szépek szép módon való tanulmányozásáról* (De Eleganti Elegantiarum

elegantioribus Authorum phrasibus et sententiis, permutare docens." (Act. IV. Sc. IV.) Ismeretes, hogy ez a szótár Patakon nem került nyomdába (bár elkészült vele Comenius!), s csak Amsterdamban jelent meg 1657-ben *Lexicon Atriale Latino-Latinum, simplices et nativas rerum nomenclaciones e Janua Linguae Latinae jam notas, in elegantes varie commutare docens...* címmel. (1. kiadás: 1657, 2. kiadás 1658, 3 kiadás: 1686.)

A választékosabb nyelvi formák, nyelvi képletek szerkesztésére tanító *atrialis grammatika* (*Grammatica elegans*) az ékes beszédnek kb. 600-féle változatát sorakoztatja fel, foglalja magában (Sexcentis modis sermonem variandi artificia recludit. [Pars IV. Act. IV. Sc. IV.])

Comenius az atriális osztályban az atriális *nyelvtan* tanítását helyezi előtérbe, s ezzel kezdi ez az osztály a tanulást is. Bár az *alaki képzést* helyezte itt Comenius előtérbe, azt is megjegyzi, hogy ennek

studio, Oratiuncula) szóló, s a pataki atriális (retorikai) osztály megnyitásakor tartott (Habita sub tempus erectionis Classis Latinae tartiae, *Atrialis, seu Rhetoricae*, in illustri Schola Patakina) rövid beszédében.

Először is arra utal Comenius, hogy minden embernek (s nemcsak az ékesszavú szónokoknak!) kell törekednie arra, hogy gondolatait, érzelmeit, stb. . . *szabatosan, választékosan és szépen* tudja nyelvileg is kifejezni. (Necesse sit Hominem undequaque etiam ratione Linguae amusatatum, elegantem, svavemque esse!) Ezért ebben az atriális (retorikai) osztályban *sima úton*, könnyű és *kellemes* módszerrel (via plana, expedita, amoena) kívánja tanítványait a szép, a kifejező, a világos nyelv és stílus mesterfogásaira (elegantis Linguae et Styli artificia) megtanítani

Ezek a tanítványok a vestibuláris és a januális osztály anyagának megtanulása révén megszerezték a dolgoknak *egyetemes, s általánosabb* ismeretét (Rerum cognitionem universalem, sed generaliore), s a jól megismert dolgokat, tárgyakat, jelenségeket stb. meg is tudják nevezni, s így nagyobb mennyiségű latin szót ismernek eredeti alapjelentésükben, (significatu proprio et nativo).

Az atriális osztály tanulóit is átvezeti ennek az osztálynak praecptora a dolgok ismeretén, de itt (a tankönyv, az Atrium segítségével) a reális ismeretekkel *részletesebben és pontosabb tálalásban* fognak ismerkedni a tanulók. Nincs igazuk azoknak – vallja Comenius –, akik azt hirdetik, hogy a retorikai ismeretek nyújtását ne kapcsoljuk össze reális ismeretek adásával, s itt már ne fárasszuk a tanulókat realiakkal, (realibus non fatigari!), s a tanulókat ezen a fokon már csak az ékesszólás mesterségét illető ismeretekkel kell felvértezni.

Comenius szerint ebben a retorikai osztályban sem az üres, a szépen hangzó és tartalmatlan beszédre kell oktatnunk, hanem itt is a dolgok magvával (rerum nucleis) kell az értelmet táplálni, s nem az üres és szép szavak polyvájával (non Verborum paleis) teletömni.

Nem véletlen tehát az sem, hogy az atriális osztály tankönyvének, az Atriumnak textusa tárgyi tartalmát, ismeretanyagát tekintve *sokkal gazdagabb* (uberius), mint a Januáé. Természetesen *nyelve is csiszoltabb, formásabb*, hiszen a textus igényesebb megfogalmazásával az a célt is szolgálni kívánta Comenius, hogy e tankönyv *nyelvi formálásában is demonstrálja a nyelv ékességét, kifejező erejét*. A *Janua* szövegének átalakításával, újra komponálásával is nyert új nyelvi képletek, s e kiegészítések és változatosabb mondatformák valójában önmagukban is nagy nyelvi nevelő erőt képviselnek, és a gyakorlatokhoz kiváló példatárt szolgáltatnak.

Ha összevetjük a *Janua* egyszerűbb nyelvével, stílusával, tulajdon s nem átvitt jelentésben szerepet játszó szavaival, egyszerű mondataival, minden retorikai díszről tudatosan mentesített nyelvi képleteivel az *Atrium* formáltabb, csiszoltabb nyelvét, ékes és választékos stílusát, a szerzők csinosabb nyelvi fordulatait is felhasználó szókinccsét, akkor világossá válik az is, hogy Comenius a dolgok jobb, teljesebb megismertetése mellett nagyobb mértékben kívánta a változatos és választékos stílusra nevelés céljait is szolgálni ezzel a tankönyvével.

Egyetlen példa elegendő ennek bizonyítására. A *pataki Janua* egyik részletének (Cap. III. 23.) e mondatát emeljük most ki: „Idem Sol, facit Ver, annali sua ad nos propinquatione: Autumnum vero, a nobis recessione: et utrobique aequinoctium, Vernum et Autumnale: cum fettur summus, dat Solstitium et Aestatem atque aestum: Brumam vero cum imus est, orditurque Hiemem et gelua . . .” Ebben a szövegben valóban *egyszerű nyelvi eszközökkel* igyekszik Comenius a tanulóknak világos képzeteket kialakítani a dolgokról, s egyúttal a latin nyelv biztos használatára nevelni őket. A szavak (ver, aestas, hiems, propinquatio stb.) valóban alapjelentésben funkcionálnak, s e szavakat egyszerűbb kapcsolatokban (facit Ver, dat Solstitium stb.) helyezi be a mondatokba, s ezeket a mondatokat is úgy szerkeszti meg Comenius, hogy benne a szavak, szószerkezetek természetes rendben, szórend-inverziók, szórendcserek (trajectio) nélkül sorakoznak. A mondatok nyelvtani megformáltságában a szabályos nyelvtani rend (s szerkesztési szabályok pontos használata) érvényesül: sehol egyetlen nyelvi dísz, nyelvi kép, inverzió stb. Valóban csak oktatni (*docere*) kívánt Comenius e szöveggel, s nem egyúttal gyöngyörködtetni is (*delectare*).

Figyeljük most meg az atriális textus idevonatkozó részletét (Cap. III. 23.): „Ab eodem Solo Annus, *quadriga Mundi*, normationem accipit: ut nobis *jam Ver, pratorum pictorem*, adducat: *jam Aestatem, frugum maturatricem*, comparere faciat, *jam Autumnum, anni horreum*, sistat: *jam Hiemem, terrae requiem*, reddat. Ab ejusdem Phoebeae lampadis vicinitate *Aestus, herbarum paralysis*: a secessione vero *Gelu*, frigoris ille partus, *aquarum condensator, herbarumque persequutor, veniunt*.”

Ha a két szöveget összehasonlítjuk, először is feltűnik, hogy a januális szövegben 38 szó szerepel (ebből 9 szó ún. tartalmatlan, informatív érték nélküli szó: et, atque stb.), a megfelelő atriális szövegben már 51 szót találunk (s mindössze 4 információt nem nyújtó szót!). Az idézett atriális szöveg mondata azt is tükrözi, hogy Comenius ezen a fokon már a szép előadásra, a választékos szerkesztésre, a nyelv (a beszéd) *sok módon való alakítására* is nevelni kívánta az atriális osztály tanulóit. Ezért használt fel Comenius ebben a szövegrészletben már díszítést, szóképet, megszemélyesítést (Ver: *pratorum pictor*, Anus Sol: *Quadriga Mundi* stb.). A legfőbb célja az volt Comeniusnak, hogy bemutassa, miben különbözik a választékos stílus az egyszerűtől, s hogyan, milyen nyelvi eszközökkel lehet és szabad még ízléssel felhasználni, alkalmazni a nyelvet, a beszéd változatosságának eszközeit, módjait úgy, hogy a szöveg mégse nyújtson szomorú példát az üres szavakban, a tartalmatlan nyelvi képletekben való öncélú tobzódásra, s ne váljék írásunk és beszédünk haszontalan fecsegéssé, mert „*mare Verborum, gutta rerum*”. (Atrium: LXXII.) Comenius ezért tette az atriális szöveg elé az atriális grammatikát (*Elegans Grammatica*) is. Ebben ugyanis gazdag példatárt nyújt arra is, hogyan kell helyesen (*recte*) és szépen (*ornate*) írni és beszélni, hogyan kell írásunk és beszédünk tárgyát, a mondanivaló anyagát összeszedni, rendbeállítani (*inventio et excogitatio rerum*), helyesen megszerkeszteni (*ordo rerum inventarum*), hogyan kell formásan, szépen kidolgozni, megfogalmazni

a mondanivalót (idoneorum verborum et sententiarum accomodatio). Bemutatja továbbá a leginkább követendő stílusnemeket, illetőleg a szép, az ékes nyelvi megnyilatkozások legváltozatosabb formáit (sermonis ornamenta). Már az első fejezetekben kifejti és aránylag gazdag példatárral meg is világítja, mi jellemzi a *helyes*, a *kifejező* és a *szép* nyelvet (*beszédet*), stílust.

Először is a *perspicuitas*, az *érthetőség*, a *világosság* (in ordine rerum, in proprietate dictionum, in collocacione verborum). A régi retorikák, oratóriák (Vossius, Ramus, Alsted) hagyományaiban gyökerezik e tétele is: *Perspicuitas est Orationis ad rem intelligendam facilitas*. A perspicuitással, a világossággal, az érthetőséggel szemben elkövetett hibákról (*obscuritas*, *ambiguitas*) is a retorikák hagyományos felfogását és példatárát idézi: „*Obscura Oratio dicitur, quae aegre intelligitur Ambigua, quae diversum admittit sensum...*” (Cap. II. 4.)

A *De perspicuitate Verborum, Phraseon, Sententiae, Periodi et Orationis* c. fejezetekben (Cap. II. 2–6.) kevés, de *igen jól használható példát* sorakoztat fel Comenius, s igen világosan és érthetően fejezi ki magát a szabályok és megjegyzések megfogalmazásában is, s így maga is jó példát szolgáltat az elméleti anyag gyakorlati illusztrálásában is.

Igen figyelemre méltó a *Grammatica Atrialis* harmadik fejezetének (*De idiotismo*) ismeretanyaga. Számunkra annál is inkább az, mert hivatkozik magyar nyelvi sajátságokra (Hungarismus) is (vö. pl. Cap. III. 76.). A nyelvi formákkal kapcsolatban itt beszél Comenius a *puritas*, a *tisztaság* követelményéről is, s a *barbarismus*, *soloecismus*, *xenizmus* fogalmát is tisztázva fejti ki a *purizmussal* kapcsolatos *igen pozitív irányulású elveit*. Nem helyezkedik a szélsőséges purizmus álláspontjára, s megengedhetőnek tartja „certis de causis” az idegen szavak, nyelvi képletek használatát is, különösen akkor, ha az idegen szó, kifejezés „*significantior*”, „*brevior*”, „*vehementior*”, „*venustior*”. Azt is megengedhetőnek tartja, ha a *latin* és a neki megfelelő *görög* szót felváltva iktatjuk be a szövegbe (rhetor ~ orator).

Az elegáns, a szép nyelvnek (beszédnek), stílusnak követelményei még az *ékesség* (*elegantia*), a *kellem* (*suauitas*), a *változatosság* (*varietas*) is. Comenius az atriális nyelvten következő fejezeteiben szól részletesen róluk. Különösen előtérbe állította Comenius azokat a nyelvi eszközöket, módokat, amelyekkel éppen e követelményeket jól szolgáljuk: 1. *Transpositio* (Transpositio vocum in se, transpositio vocum in Phrasi, transpositio phrasium in Sententia, in Periodo, transpositio Periodorum in Oratione). 2. *Transmutatio, variatio*. 3. *Transnominatio, translatio* (tropus, semiadagium, adagium, allegoria, parabola, specialis translatio nominum, verborum, sententiarum). 4. *Dilatatio* (vocum, phrasium, sententiarum, periodorum, orationis). 5. *Figurae* (exclamatio, interrogatio, paranomasia stb.). Az ezekkel kapcsolatos megjegyzések között ismét találkozunk a magyar nyelvre jellemző sajátságok kiemelésével is (vö. Cap. IV. II. 11–12. De transpositione vocum in Phrasi.).

Hogy Comenius világosan és *egyértelműen* magyarázhassa meg a felsorolt nyelvi eszközöket, a meghatározás mellett (pl. „*transpositio est partium Orationis alia, quam quomodo situ naturali cohaerent,*

locatio...”) a tanulók előtt már ismert nyelvi példák útján be is mutatja, hogyan használjuk fel írásunkban, beszédünkben a tanultakat.

Így mutatja meg pl. azt, hogy a *Janua* (XCIX. 995) e mondata: „Faxit Miserator noster, propter Misericordiam suam, ut nunc jam annumeremur Coelitis, quoad hic sumus sancte vivendo et quotidie suspiriis penetratia Coeli penetrando”, hogyan formálódik át az „elegans transpositio” útján, illetőleg a periodusok művészi áthelyezése révén (membro primo respondeat ultimum, secundo penultimum...” stb., stb.).

Facit mi-	}	ut quo-	}	sancte	}	et quotidie	}	coelesti-	}	propter
serator	}	ad hic	}	viven-	}	coelos pe-	}	bus annu-	}	misericor-
noster	}	sumus	}	do	}	netrando	}	meremur	}	diam suam

Comenius azt is vallotta, hogy aki jól, szépen és hathatósan akar beszélni és írni, annak a „*bene et ornate dicendi scientia*” iránt is nagy érdeklődést kell tanúsítania, s igen jártasnak kell lennie a „*grammatica elegans*” (az *ars oratoria*) által nyújtott ismeretanyagban is. Ezért nyújtott Comenius aránylag bő ismeretanyagot az atriális nyelv-tan hasábjain, és iktatott be külön fejezeteket is (Cap. XI. De exercitiis Styli elegantis, eleganter instituendis, Cap. XII. De elegantia Elegantiarum Usu stb.) az elméleti anyaggal kapcsolatos gyakorlati munkára vonatkozólag is.

A szép, az elegáns stílusra nevelés gyakorlati módjainak, eszközeinek bemutatása folyamán ismét és ismét figyelmeztet Comenius arra is, hogy az „*elegantia Sermonis*”-ra nevelés nem öncélú feladat, minthogy maga a szép stílus sem értékes önmagában: a mondanivaló tartalmasságát, értékességét kell mindig előtérbe helyezni. A „*modicus*” szót sem véletlenül emlegeti Comenius (*Elegantiarum usus sit Modicus!*), s nem véletlenül írta le ezzel kapcsolatban e mondatokat, és éppen a retorika osztály tanulói számára: „*Oratio nimis luminosa res obscurat, mentem vero obtenebrat.*” „*Operam dando ut sermo plenior sit rebus, quam picturis.*” „*Ad formulas loqui, non ad rem, puerilis ineptia est!*” (Cap. XII. 5–10.)

Comenius különben nyelvpedagógiai elveit *következetesen* érvényesíti az atriális, a retorikai osztály anyagának tanításában is.

Hogyan érvényesülnek ezek a nyelvpedagógiai elvek, nézetek az *Atrium* anyagának elrendezésében, megtanításának módjaiban?

Először is arra figyelmeztet Comenius, hogy mindig „*ad personas*” és „*ad circumstantias*” tekintettel kell, hogy folyjék a beszéd. A nyelvi formálást s a stílust is motiválja az, hogy *kihez, mikor, hol és miről* beszélünk: „*Grandi stylo utendum est tantum in re grandi, humili in humili, mediocri in mediocri.*” (Cap. XII. 10.) Bár Comenius is a retorikai hagyománynak, főleg a cicerói felfogásnak megfelelően a három stílusnem (*grandis* [„fenkölt’], *mediocris* [„közepes’], *humilis* [„egyszerű’]) követelményeit állítja előtérbe, arra is utal, hogy az új élet körül-

ményei között már nem elegendő ez a három stílusnem a mondanivalók pontos és árnyalt kifejezésére, s a legfontosabb normát a megfelelő stílusnem, illetőleg a legmegfelelőbb nyelvi forma megválasztására a mondanivaló, s azok a körülmények határozzák meg, amelyek közepette elhangzik a beszédünk: „Sermonis ergo Tui norma erunt ea ipsa quae rem, de qua sermocinaris, circumstant.” (Cap. XII. 10.). A mondanivaló, a beszéd tárgy, a beszédhelyzet és a körülmények összefüggésében kell pl. a szóhasználatnál kapcsolatban is a helyesség, illetőleg a helytelenség, az illik, nem illik kérdéseket is felvetni. A *stercus* ‘ganéj’, ‘trágya’, s a *stercorare*, ‘ganéjoz’, ‘trágyáz’ szavak használata pl. Comenius szerint nem „inhonestum apud Agricola, de agricultura sermocinando”, de már nem alkalmasak e szavak akkor, pl. ha „de ingeniorum cultura” folyik a beszéd.

A mondanivalónak, a beszéd tárgyának megfelelően a szókincs különböző stilisztikai rétegeiből válogatnia kell a beszélőnek: „*Ita vomitare*, (‘okádni’, ‘hányni’) — *Alvum superiorem dejicere* ‘a felső gyomrot kiüríteni’, — *Nauseam facere* (‘tengeri betegségben szenvedni, lenni’) *idem sunt re*, primum tamen *crassus* dicitur et *putidiuscule*: *honestius* alterum, *honestissime* tertium”. (Gramanticae Elegantis: Cap. XII. 10.)

A beszédben felhasználandó szavak stiláris értékeiről tett comeniusi megjegyzések annál is inkább figyelemre méltóak, mert *nagyon is gyakorlati céllal*, egy iskolai tankönyv „*megtanítandó anyagául*” illesztette bele az atriális osztály tanulói számára, s abban is *igaza van Balázs Jánosnak* (vö. A stílus kérdései: Ált. nyelv, stilisztika: 108.), hogy már az ókori, s nyomukban az újabbkori (XVI–XVII. századi) írók és filológusok is — köztük Comenius is — igen kiemelték, hogy a mondanivalóhoz, a beszéd tárgyhoz, a használat követelményeihez kell elsősorban idomítani, szabni az egyes stílusnemeket, a nyelvi közlés és formálás módjait, eszközeit is, s egy „a mai funkcionális stílus szemlélet csirái” valóban fellelhetők náluk, illetőleg Comeniusnál is (vö. még Sötér: La doctrine stylistique des rhetoriques du XVII-e siecle, Bp., 1936. Balázs: i. m. 111–113.).

Comeniusnál még az is feltűnő, hogy az atriális, a retorikai osztály számára szerkesztett tankönyvébe az ókori retorikák anyagát *nagyon megsűrve* veszi át, s a mai értelemben vett stilisztikai vonatkozású, a stílus kérdéseivel kapcsolatos bővebb ismeretanyag mellett valójában eltörlődik az az anyag (a szónoki beszéd és fajtái, a beszéd szerkezetana, formája, a deklamálás, az előadás, a gestus, az actio kérdései stb.), ami a szűkebb értelemben vett retorikai ismeretek magját alkotja, s ebből az anyagrészből is inkább azokat a vonatkozásokat emeli ki, amelyek a fonetikai ismeretek oktatásának, közelebbről a beszéd nevelésnek ügyét voltak hivatva előtérbe helyezni, illetőleg a gyakorlati munka jobbá tevéséhez adhattak szempontokat (vö. pl. „*Loquaris voce plena, non fracta; fluente, non titubante aut inaequaliter se jactante et nisi forte res ipsa requirat aliter . . . Vocem accomodari decet rebus, ut in laetis sit serena, in tristibus flebilis . . .*” stb. (Cap. XII. 24–26.)

Sokkal bővebben szól arról Comenius, hogy a „stílus kialakulása-

nak három fontos tényezője” (vö. Balázs: Történeti bevezető; Stilisztikai Tanulmányok. Bp., 1961. 9.) a *beszélő*, a *hallgató személye*, s az előadás, a *beszéd tárgya* — hogyan határozza meg a beszéd stílusát, illetőleg az *elocutio* (idoneorum verborum et sentiarum, ad inventio-nem accomodatio) milyenségét. Ebből a szempontból különösen értékes az atriális grammatika XII. fejezete (Cap. XII. 8–23.). A felsorolt három tényező szabja meg ui., hogy a beszélő a „*floridus*” (virágos) vagy a „*simplex*” stílusnemet választja-e, s röviden (*brevis*), kevés szóval, vagy „*hosszan*”, sok szóval (*copiosus*) beszél-e. Azt külön is kiemeli Comenius, hogy sokszor „*többet*” mond az, aki kerüli a sok szót, a virágos stílust (*crebrioribus tropis et figuris*), s igen keveset mond az, aki „*rem et auditorem eodem relinquit loco: aut etiam ipsa verborum prolixitate rem et auditorem involvit*”. (Cap. XII. 17.)

Igen érdekes és értékes az Atriumnak az a része (Latinae Linguae Atrium, Rerum Historiam elegantiori exornatam stylo exhibens), amelyben bemutatja Comenius, hogyan lehet ugyanazt a gondolatot más-más nyelvi formába önteni, s hogyan lehet a nyelvi formák sokféle változtatásával a beszéd hatékonyságát növelni. A szemléletes és a művészi fogalmazásra nevelés céljait is jól szolgálta Comenius azzal, hogy „*omni ornamentorum genere*” a stílusvariációk bőségét is bemutatta a *Janualis Textus* néhány mondatának (Introitus: 1–14.) változataiban, illetőleg az Atrium textusának gondos, olykor művészi formákat is tükröző (*loquendi formulas ex arte variando, et linguam eloquentiae lepore imbuendo*) megfogalmazásában. A *Janua* ismeretanyaga bővítve került feldolgozásra az Atrium szövegében, s különösen gazdag az Atrium textusa gazdaság- és művelődéstörténeti vonatkozású ismeretekben. (vö. pl. *Instrumenta Metallica parandi artifices, Tractoriae machinationes, Ad Humanitatem cultura, cum eo spectantibus c. fejezetek bő anyagát!*).

Nyelvpedagógiai vonatkozása miatt igen értékes számunkra az Atrium textusa LXXI–LXXIII. fejezeteinek anyaga (*Artes Sermocinatrices, Lexica et Grammatica, Rhetoricandi et perorandi ars, Poëseos et Musicae artes*).

A *Janua* hasonló tárgykörű fejezeteinek anyagát itt is nagymértékben növelte Comenius. A LXXI. fejezetben (*Artes sermocinatrices...*) a nyelvről vallott nézetek igen tömör összefoglalását is nyújtja. A megfogalmazásban is igényesebb, s még a nyelvi egységek, a nyelvi jelek és kifejező eszközök leírásában is arra törekszik, hogy a megfogalmazás ne csak *értelmileg*, hanem *érzelmileg, hangulatilag* is közelebb hozza az ismeretanyagot az olvasóhoz. A szóképek, a metaforák, a hasonlatok, a megszemélyesítések, általában tehát a *képes kifejezések* itt is dominálnak: *Litera est sermonis semen* (‘mag’), *Syllaba primum germen* (‘csíra’, ‘hajtás’), *vox, caulis* (‘tő’, ‘szár’) *Phrasis culmus geniculis iam distinctus* (‘bütyökkel ízelt’, ‘izekre szabott szár’), *Sententia, spica granis referta* (‘magokkal, szemekkel teli kalász’), *periodus, spicarum manipulus* (‘egy marok kalász’), *Oratio, messis plena* (‘egész, gazdag, tökéletes termés’). Az atriális (a retorikai) osztály tankönyvében természetesen különös gondossággal szerkeszti és fogalmazza meg

Comenius a retorikáról szóló fejezetet. Az itt tárgyalt anyag forrását Vossius, *Ramus* (Rhetorica... in usum Scholarum, Erfurt, 1621.), Alsted (Encyclopaedia, Encyclopaediae Liber septimus, exhibens Rhetoricam, 1630.), és Bartholomus (Oratoria... Wittenbergae, 1624.) műveiben kell keresnünk. Comenius itt is sűrítve és a gyakorlati vonatkozásokat előtérbe állítva közli az ismeretanyagot. A megfogalmazás nyelve választékos, a szóképek, a metaforák mellett sokszor kapnak benne szerepet a szólások és szólásszerű tömör nyelvi formák „*Mare verborum, gutta rerum. — Sono implere aures, animos vento. — Talis vir, talis oratio*” stb., stb.).

Világos tálalásban és jó gyakorlati példatárral tanítja ez a fejezet azokat a módokat, eszközöket, amelyeket jól használhatnak fel a tanulók is a mondanivaló összeszerkesztésében, megfogalmazásában, ki-fejező, ékes és hathatós tolmácsolásában. A trópusok, a figurák (metafora, metonymia, synecdoche, allegoria, exclamatio, interrogatio, recitatio, correctio stb.) nyelvi szerepükben való bemutatása mellett a beszéd különböző stílusnemeiről (laconicus, asiaticus, atticus) is értekeznek, s nagyon jellemzően ezzel a rövid mondattal zárja le a gondolatmenetet: „*Oratio rebus aequanda!*”

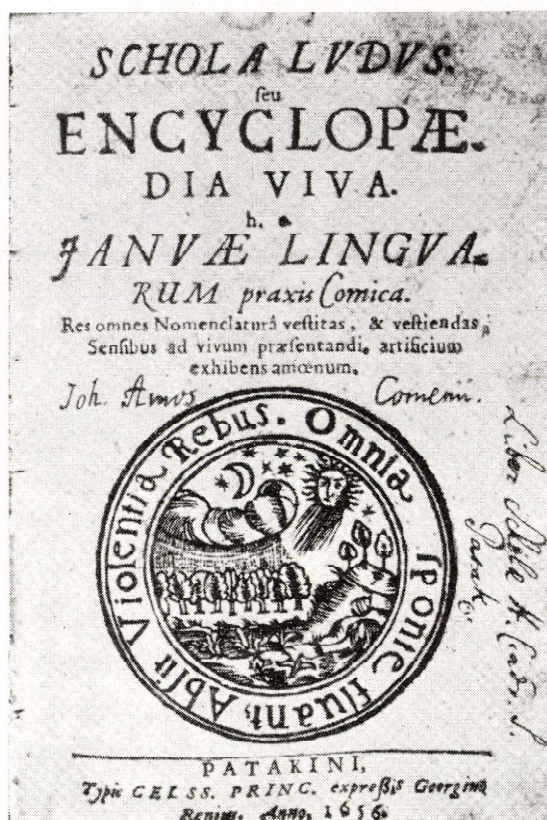
Röviden szól a beszéd megszerkesztésének művészetéről is: „Az elől-járó (kezdő) részt bocsátja előre az orator”, s ezzel „önön magát beszínlí”, azután „az okot, a dolgot hozza elő világosan”, majd ezt erősíti, támogatja érvekkel, bőven megvilágítja példákkal, cáfolja az ellenvetéseket, s végül „bérekesztéssel beszédét elvégzi.” Végül Comenius arra is ad intéseket, hogy legyen gondja „az orálónak a kimondásban való tselekedetre, kezének hányására”, mert „non lingua solum” beszélünk, hanem „oculis, vultu, digitis, corpore toto” is.

Ezeknek a retorikai ismereteknek helyes felhasználására adott jó példákat Comenius a *Schola Ludus*-ban is. A következő fejezetünkben ezt a comeniusi alkotást állítjuk vizsgálódásunk homlokterébe.

IV. A dialógusokba foglalt (dramatizált) Janua: a Schola Ludus

Comenius a *Schola Ludus* (teljes címén *Schola Ludus, seu Encyclopaedia viva, Hoc est Januae Linguarum praxis Scenica [Comica]. Res omnes Nomenclatura vestitas et vestiendas, Sensibus ad vivum praesentandi artificium exhibens amoenum.* [Patak, 1656. (L. 2. kép.) Amszterdam, 1657. (L. 3. kép)] tartalmát, anyagát a Janua alapján állította össze, de újszerűen dolgozta fel. Metodikus játék valójában ez a comeniusi alkotás: teatrális formák között és a dialógusokba formált mondatok útján közli az ismeretanyagot.

E comeniusi mű megszületésében is sok tényező hatott közre. Először is az, hogy az iskolákban (különösen a jezsuiták gyakorlatában) gyakran adtak elő iskolai színjátékokat, s maga Comenius is alkotott iskolai színdarabokat, (Abrahamus patriarcha [1639], Diogenes Cynicus [1638]). Másodsor az, hogy általában Comenius kora (a barokk egyik jellemzője!) különös figyelmet szentel a játékoknak is (vö. Homo Lu-

2. kép

amikor a *Schola pansophica* hasábjain, illetőleg a panszófikus iskolára vonatkozó tervzetében az iskolai színpadi játékokat is melegen ajánlja, mint olyan eszközöket, illetőleg alkalmakat, amelyekben aktivizálódnak a tanulók, könnyebben vésődnek be az ismeretek s a nyilvános szereplésben csiszolódik a tanulók mozgása, nyelve, beszélő készsége is. A színpadi játékok révén kellemes úton neveljük az ifjúságot arra, hogy képes legyen mozdulatait illendőképpen alakítani, tudjon *természetes módon viselkedni, a hanggal megfelelően élni, helyesen és szépen beszélni*, s tanulja meg, hogyan kell a mértékben felhasználni a *taglejtést*, a *gestust* és a *mimikát*, hogy az valóban „*a test ékes szólása*” (Cicero) legyen. Már itt a lényegre tapint Comenius: az iskolai színpadi játéknak (s természetesen a *Schola Ludus*nak is!) ezért van nagy *nyelvpedagógiai, közelebbről beszédpedagógiai jelentősége is*. De Comenius nemcsak az *élőszó* helyes és szép használatára, az *actio* és *gestus* megfelelő és kifejező formáira kívánt oktatni a *Schola Ludus* előadásával, ha-

dens!). Harmadszor: az előd és kortárs pedagógusok gyakran hangoztatták, hogy az iskola munkája, az iskolai oktatás, s benne a *nyelvoktatás is* legyen olyan vidám, könnyű, szórakoztató és kellemes, mint maga a játék, amibe oly önfelédten merülnek el a játszó gyermekek.

Nem véletlen tehát, ha a játékos formák, a teatrális keretek között folyó iskolai oktatás, a dramatikus cselekményekben ágyazott ismeretanyagátadás, a játszva tanítás és tanulás igénye oly korán jelentkezett Comeniusnál is. Különben találkozott ez az igény azzal a Comenius által is oly gyakran hangoztatott követelménnyel is, hogy a tanulók legyenek *tevékenyebb* résztvevői az oktatási folyamatnak, s kapjanak sokkal több alkalmat *produktív nyelvkészségük* gyakorlására, fejlesztésére is. Erre is gondolt Comenius akkor,

nem az egész embert akarta vele és általa formálni, nevelni. Erre is utal pl. a *Praecepta Morum* (Erkölcsei Szabályok: 1653) és a *Leges scholae bene ordinatae* (A jól rendezett iskola törvényei; 1653) megfelelő előírásaiban, amikor kiemeli, hogy a játék nemcsak pihentet, s testet erősít, hanem megóvja, illetőleg visszaadja az *elme elevenségét is*. A nyelvoktatásban azért is igen nagy a jelentősége. Azt sem véletlenül írta elő Comenius, hogy a nyelvek (a latin nyelv!) gyakorlására is használjuk fel a játékokat. A gyermeki játszás, a közösségben való játszás éppen úgy alkalmas erre, mint a színpadra vitt játék, a dramatizált játék. A gyermeki játszást úgy kell felhasználnunk nyelvpedagógiai céljainkra, hogy előírjuk: játék közben pl. a latin beszédképesség, a produktív nyelvképesség gyakorlása céljából beszéljenek latinul (*Colloquia inter ludendum Latina sint!*), így a játék nemcsak a testnek jelent felüdülést, hanem a tudásban, a latin nyelvi ismeretekben való gyarapodás kelles eszköze és alkalma egyúttal!

A színi előadásokkal kapcsolatban külön is szól Comenius arról (*Leges scholae bene ordinatae*: IX.), hogy ilyen előadásokat gyakran kell tartani az iskolákban, mert a *beszéddel* és a *cselekvéssel* való ábrázolás képességének kifejlesztése mellett igen alkalmas eszköz és mód általában a *szellem restségének lerázására*, s élénkségének, aktivitásának felkeltésére és fokozására. A *Schola Ludus pataki* kiadásának *Előszavában* azt is megemlíti Comenius, hogy a *lesznoi* iskola igazgatója, Sebastianus Macer a *Janua* ismeretanyagának gyakorlására dramatizált formában, drámai előadásban adatta elő a *Januát* (*Januae linguarum Comenianae praxis comica!*), illetőleg annak első részét.

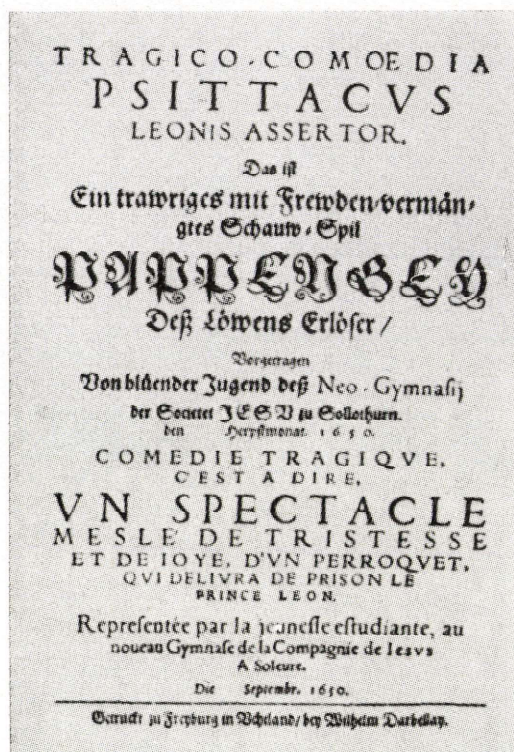
JOHAN-AMOS COMENII
SCHOLA LUDUS
seu
ENCYCLOPÆDIA VIVA.
h e.
JANUÆ LINGUARUM
praxis Comica.

*Res omnes Nomenclaturâ vestiriâ, & vestitudo,
Scribis ad vivum representandi artificium exhibens amœnum.*

Recusum AMSTELODAMI curâ & impensis *Abrahami à Burg*, Bibliopolaë in Catechismo Reformato, Anno 1657.

3. kép

4. kép
Egy jezsuita iskolai színjáték címlapja,
1650-ből

tását segítik elő ezek a játékok, hanem pl. a *Janua* teljes anyagának diálógusokba foglalt, dramatizált feldolgozását nyújtó *Schola Ludus* elindítja a tanulókat a valóságot formáló, alakító és gazdagító művészetek, tudományok és mesterségek világa felé is még kellemesebb, még elevenebb, s még hatásosabb eszközökkel és módokkal, mint a *Janua*!

Mi most természetesen a *Schola Ludus* is a *nyelvi nevelés* szempontjából, illetőleg a *nyelvpedagógiai vonatkozások oldaláról* kívánjuk bemutatni, illetőleg a *nyelvi nevelés szempontjából* is kiemelkedő vonatkozásait előtérbe helyezni.

Már említettük, hogy a *Schola Ludus* a *Janua* anyagát dialogizált formában nyújtja, s nyolc önállóan tetsző, de valójában a *Janua* ismeretanyagának rendjét tekintve egymással is összefüggésbe hozható színdarabból áll. Az első darab (Pars I.) valójában a *pataki Janua* I–XIX., (illetőleg az *Orbis Pictus* I–XXXV.) fejezetének az anyagát viszi színre, ahogyan röviden Comenius is utal rá: „Pars I., in qua Res Mundi majoris, quae naturaliter fiunt, ordine in Scenam producuntur.”

Nem véletlen az sem, hogy Comenius azt is megjegyzi, miszerint

Ennek előadása a patakiaknak is nagyon tetszett, s így lezárult az a hosszú vita, amelynek központi kérdését így fogalmazták meg a pataki iskola vezetői: Van-e szükség ezekre a játékokra, s egyáltalában a tanítás és tanulás játékos eszközeire, módjaira. A válasz: a nyelvgyakorlásnak e nemére, módjára is szükség van. Comenius ebben az előszóban újra kifejti véleményét arról, mi a haszna az iskolai játékoknak, egyáltalában a nyelvgyakorlás játékos formáinak. Egyik legnagyobb haszna az, hogy kitűnően egészsíti ki, teszi teljessé az iskola oktató-nevelő munkáját. A nyelv gyakorlása, az aktív beszédkészség fejlesztése mellett játékosan nyújtja az ismeretanyagot, de megismerttet sok olyan emberi viselkedésformákkal is, amelyeknek ismerete és helyes felhasználása is segíti az ifjú emberek harmónikusabb nevelését. Tehát nemcsak a latin nyelv alaposabb elsajátí-

a téli időszak nem alkalmas az első rész előadására, mert élő természetet (a füveket, a virágokat, a gyümölcsöket, az egyes állatokat, stb) nem tudják bemutatni. Az öt felvonásból (*Ludus hic Actus habet V.*) és huszonegy jelenetből (*Ludus hic habet XXI. Scenas*) álló első részben *ötvenkét szereplőt* mozgat Comenius. Ezek a szereplők a természet erőit, jelenségeit, tárgyait stb. személyesítik meg, illetőleg mutatják be. A szereplők szájába adott szöveg a Janua textusának megfelelő nyelvi formálásban hangzik fel, a különbség elsősorban abból adódik, hogy a Janua csaknem kizárólagos *intellektuális* jellegű, leíró, elbeszélő kijelentő mondatai közé érzelmi és akarati vonatkozásokat is tükröző nyelvi képleteket is vegyít, s olykor tudatosan alakítja úgy át a Janua egyszerűbben szerkesztett mondatait, hogy azok az *élő beszédnek*, illetőleg a *beszéd emeltebb formájának is követendő példái lehessenek* a szereplő és hallgató tanulók számára egyaránt.

Érdemes azt is nyomon kísérni, hogyan fejlődik ebből a szempontból a *Schola Ludus* nyelve, megfogalmazása. Az első részben pl. a megfogalmazás, a mondataalkotás szinte teljesen követi a Janua nyelvét, mondataalkotási módját. Állítsuk egymás mellé pl. a *Janua* (VI. 48.) és a *Schola Ludus* (Pars I. Actus II. Scena V.) azonos ismeretanyagot nyújtó mondatait.

Janua: „Mare Salsum est ad instar muriae, cuius Undae intumescunt bis de die (ab intranea aestuatione) affluuntque ad littora et diffundunt se in aestuaria, refluentque reciproce cum sonitu horribili, maxime inter freta.”

Schola Ludus: „Mare salsum est, ad instar muriae. Cuius Undae bis de die intumescunt ab intranea aestuatione, affluuntque ad littora et post sex horas refluent in altum, cum sonitu horribili, praesertim inter angusta Freta.”

A második részben, helyesebben darabban, (Dialogusban) a *Janua* XX–XXXI., az *Orbis* XXXVI–XLVII. fejezeteinek ismeretanyagát találja a hallgatósága elé. *Szereplői az embert*, az emberi test szervezetét, felépítését, anatómiáját, biológiai vonatkozásait jól ismerő *kirurgusok, orvosok*. A szókészlet, a mondatok formája és rendje még itt is elég hűen követi a *Janua* (s részben az *Orbis*) megfelelő részében funkcionáló mondatok rendjét és formáját. A csaknem azonos szókészlet legfeljebb annyiban változik, hogy egy-egy *szakszót* külön is értelmeznek a szereplők vagy a *görög megfelelővel*, vagy egy *rokonértelmű szó közbeiktatásával*, vagy *körülírással*:

Janua (XXX. 298): „Ventriculus, si nihil alimenti appetit, est Anorexia: si absurda: Pica . . .”

Schola Ludus (Pars II. Act. III. Scena II.): „Ventriculus, si nihil alimenti apptit, Anorexia Graece dicitur, id est Inappetentia, si absurda, (ut carnes cruda, cretam, picem, etc.) Pica . . .”

A harmadik darab a *Janua* XXXII–XLVIII anyagát nyújtja át. *A mesterségek világa* (mundus artificialis), az *alkotó ember* birodalma ez. Az sem véletlen, hogy megszapornak a szereplők is ebben a részben. A szereplő személyek száma nyolcvannyolc. A *mezőgazdaság*, az *ipar*, a *kereskedelem*, s a mesterségeket művészeti szintre fejlesztő

képzőművészet dolgozói, alkotó művészei jelennek meg a színen. Bemutatják szerszámaikat, terményeiket, alkotásaikat, stb. Helyesen ítélkezik Komor Ilona akkor (vö. Pedagógiai Szemle, 1958. 979.), amikor azt vallja, hogy ez a harmadik rész „a Schola Ludus legsikerültebb darabjai közül való”. Valóban így van! Nyelvében, megfogalmazásában és az anyag elrendezésében is kitűnő rész. Így az is természetes, hogy nem követi oly hűen a *Janua* (és az *Orbis*) megfelelő részeit, s igen sok ismeret (köztük sok értékes magyar vonatkozás is!) egyáltalában nincs meg a *Januában*, csak itt található. Egy-egy jelenetben szinte valódi drámai légkört is tud teremteni Comenius. Bruno *Druschky* (*Würdigung der Schrift Comenius Schola Ludus: 1904*) szinte teljesen megtagadott minden drámai jelleget Comenius *Schola Ludusától*, s szerinte csak szcenikus exemanek, ismeretterjesztő dialógusok sorozata ez a comeniusi mű! Ha azonban ezt a harmadik darabot olvassuk el figyelmesen és az *élelőszó* *elevenőségével*, akkor azt tapasztaljuk, hogy Comenius — ha ideje és ereje engedi — képes lett volna igényesebb drámai műveket is alkotni, még ezekből a darabokból is (Hihetetlenül rövid idő alatt készült el a nyolc színdarab!).

Figyeljük meg, mennyire eleven, jó sodrású pl. ez a *jelenet-kezdet* (Pars III. Act. IV. Sc. III.):

Eratosthenes: *Tune Auriga es?*
 Auriga: *Credo me esse.*
 Eratosthenes: *Explicanda ergo tibi sunt, primum — Vehiculorum genera: Potesne? . . .*
 Auriga: *Quidni? . . . stb., stb.*

A negyedik darab a *triviális*, az „*elemi*” és a „*latin*” iskolák munkájába enged betekintést. A magyar iskola elevenedik itt meg. Szereplői a saját *valóságos iskolai életüket*, munkájukat játsszák el. Aki ezt nézte, olyan tükörbe nézett, amely *egy darab pataki iskolai valóságot* is feltárt. Ezért iskolatörténeti és neveléstörténeti szempontból is jelentős darab számunkra. A szereplők „beszélő” nevei (*Notarius, Typographus, Bibliothecarius, Scholarcha, Didacticus, Alphabeticarius* [discipulus] stb.) önmagukban is az iskolát idézik (de Schola loquuntur). E részben is megforrósodik a hangja Comeniusnak, különösen akkor, amikor az iskolák hasznáról, a tudás hatalmáról, a műveltség s általában a művelt ember értékeiről „szónokolnak” (s *valóban deklamálnak*) a szereplők: „. . . Homo fiat non sciolus, sed sciens: non loquutulejus, sed eloquens, non simulatus virtutum cultor, sed serius . . . O quam desiderabile est, sic excultum esse Hominem! Habere nimirum Mentem illuminatam, Rebus depictam! et posse rursum in aliorum Mentibus easdem depingere Sermone scito! habereque tandem Actiones et passiones suas in potestate sua!” stb. (Pars IV. Act. I.)

Az az ismeretanyag, amit ebben a darabban sorakoztat fel Comenius, művelődéstörténeti szempontból is értékes és érdekes (Az írás fejlődése, a nyomdák és a nyomdászok munkája, a könyvtárak szervezete és jelentősége stb.). A *Janua* és az *Orbis* hasonló jellegű anyagához viszonyítva itt részletesebben és szakszerűbben kerülnek elő az

5. kép

Comenius Patakon, a naardeni síremlék egyik részlete

ismeretek, s különösen sok *szakszót* használnak fel a szereplők. Érdekes és tanulságos annak az útnak megmutatása is, hogyan jut el a könyv a szerzőtől a nyomdáig és az olvasókhoz. A jó és hasznos könyvekről (*de rebus bonis scripti et bene elaborati*) szóló sorok pedagógiai szempontból is jelentősek.

A neveléstörténet (s benne a *nyelvpedagógiai törekvések fejlődéstörténete*) szempontjából különösen érdekesek a negyedik darab befejező jelenetei (Act. II. Sc. IV. — Act. IV. Sc. V.). Az Actus II. Scena IV. szinte rövid neveléstörténetet tár fel, s ebben elsősorban a legkiválóbb nyelvpedagógusok, didaktikusok (Melanchton, Erasmus, Casilius, Lubinus, Ratichius, Caecilius, Seidelius, Sturmus) nevei kerülnek előtérbe.

A hallgatóság, köztük a tanulóifjúság szinte madártávlatból nyert

tájékoztatót a korszerű nyelvpedagógiai elvekről és a gyakorlati módokról. Az akkori magyar valóságban távlatot nyitogató volt az a beszéd-részlet is, amelyben az egyik szereplő (a Scholarcha!) az iskola, az oktatás, a nevelés igazi céljairól deklamál: „Scholam vellem, quae verissima esset *Humanitatis Officina*”, amelyben úgy oktattassanak és neveltessenek az ifjak, hogy ne csak a nyelvben legyenek jártasak, hanem az egész életre *hasznos ismeretek* birtokába is juthassanak. Az iskolának ugyanakkor ki kell csiszolnia az elme tükrét a bölcsességre (vö. „*Edoctus nimirum circa omnia recte Sapere*” [Act. II. Sc. IV.]), idomítani, képezni kell a kezét a művészi, az alkotó s általában a munkálkodó tevékenységre („*omnia recte agere*”), nevelni a nyelvet az ékesen folyó beszédre (*de omnibus recte loqui*). Olyan polgárokra van ugyanis a hazának szüksége, akik *mindent bölcsen gondolnak el, helyesen és szépen* beszélnek, s alkotó tevékenységük aktív a közjó érdekében is.

A *Didacticus* röviden beszél a korszerű oktatási folyamatokról, módokról is. Egyetlen mondatba sűrítve jellemzi a hasznos és korszerű tanítás lényegét: „*Bene docere est, utquis Cito, Jucunde, Solideque discat, efficere!*” (Pars IV. Act. II. Sc. V.) S nem véletlen, hogy az ellentétes értelmű szópárok felsorakoztatásával azt is bemutatja, ki a rossz pedagógus: „... *Male docet, qui tarde, qui moleste, qui mutile, ad scientiam promovet.*” (Act. II. Sc. V.) Valóban egészséges léggör kellett ahhoz, hogy a tanító- és a tanulóközösség együttes gyülekezésében ilyen nyíltan beszéljenek a szereplők a jól és rosszul tanító pedagógusról. Ez a színdarab a nevelőtestület számára is olyan tükör volt, amibe belenézve ki-ki saját arcát (erényét vagy hibáit) is szemlélhette benne.

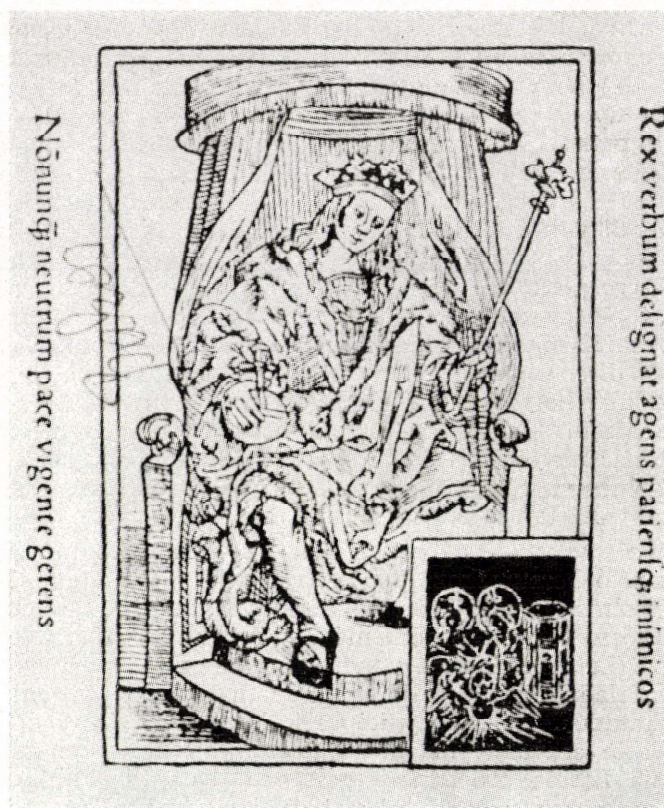
A *Didacticus* nyíltan és őszintén azt is feltárja, milyen hibák tapasztalhatók az iskola gyakorlatában, különösen a nyelvoktatás területén. S nem véletlen az sem, hogy éppen ezekben a dialógusokban arról is szó esik, hogy *könnyebbé, kellemesebbé, azaz élvezhetőbbé* is kell tenni az iskolai nyelvi oktatást. Ugyanakkor azt is a közönség elé tárja a *Didacticus*, miért van szükség a *rest tanulókkal* szemben alkalmazandó szigorú intézkedésekre is. A pataki, illetve a magyar valóság negatívumai között Comenius gyakran emlegeti a tanulók fegyelmezetlenségét, hanyagságát stb. Az ellene való küzdelem pedagógiai hátterét is igen gyakran megvilágította, s a következetes szigorúság mellett tett hitet, de itt a *Didacticus* szájába mégis ezt a mondatot adja: „*Ludimagister tamen plagosus esse caveat!*” (Act. II. Sc. V.)

Comenius ebben a darabban *sűrítve*, de nagyon *szemléletesen* (életszerűen) azt is bemutatja, milyen legyen a helyes irányú együttműködés az elmélet és a gyakorlat között. Ilyen korszerű felfogásban és módszerrel mutatja be Comenius a Schola Ludusban az *írás-olvasás tanítás* újszerű menetét az „*élő abécé*” segítségével. Amikor azt a kérdést is felteszi az egyik szereplő, hogy jó-e, használható-e, s tetszett-e ez a módszer (Quid haec Methodus placet?), a válasz rá: Igen, mert „*bona est, quia simplex et suavis in forma ludi, non terret Ingenia, sed allicit*” (Act. III. Sc. II.)

Az elemi iskolában folyó tanítás (*legere, scribere accurate, transcribere, memoriae mandare, praecepta moralia, exercitia Arithmetica et Musica*, stb.) bemutatása után a „latin” iskolában folyó tanításról, elsősorban a nyelvtanításról adnak áttekintést a szereplő személyek. Comenius a pataki latin iskolában használatos tankönyveket is bemutatja ebben a színdarab-részben, s különösen előtérbe állítja az *Orbis pictus*-t, illetőleg a képpel való szemléltetés nagy jelentőségét. Nem véletlenül változtatják a szereplők igen gyakran ezeket a szavakat, kifejezéseket: *ostendere, legere, demonstratio ad ocularem, pingere, inspectare picturas*, stb. Az egyik szereplő (*Telesius*) röviden, de a lényegre tapintva meg is mondja, mi az *Orbis*-ban bemutatott újszerű nyelvtanítási módszer lényege: „*Verba et Res ipsas Verbis significatas nosse discere pariter.*” (Act. III. Sc. IV.) Mikor szereplő társáról érdeklődik, hogy jut-e majd idő a nagymennyiségű reális ismeretek tanítása miatt az erkölcsstan tanítására (Comenius néhány pataki vezető és tanár okvetetlenkedő megjegyzését adta itt a szereplő szájába!), azt a merész választ kapta, hogy arra is van alkalom, de „*suis locis*”, pl. a vallástan tanítása keretében!

Azután a *vestibuláris osztály* tanítója tizennyolc tanulóval lép a színre. A tanító bemutatkozása után röviden szól arról, mi az ő feladata. Amit elmond, valójában a pataki vestibuláris tankönyv elé írt comeniusi Előszó tételeit ismétli meg. A feladat: a latin nyelv alapjainak lerakása (*Latinae linguae ponere fundamenta*). Ez a munka a következő részfeladatokat foglalja magába: meg kell tanítani ennek az osztálynak tanulóit arra, hogy képesek legyenek *helyesen, hibátlanul olvasni*, a latin szavakat *helyesen, tisztán ejteni, szépen és gyorsan írni*. („*Omnia Latina promptissime legere, accuratissime pronunciare, quam pulchre ac velociter fieri potest, scribere.*”) Meg kell tanítani őket arra, hogy az *alapvető, az alapszókincsbe* tartozó latin szavak jelentését megértsék, a megfelelő szavakat, megnevezéseket, a megnevezett tárgyakhoz tudják kapcsolni, s tudjanak helyesen deklinálni, konjugálni, s a legalapvetőbb mondattani ismeretekben is jártasságra tegyenek szert. (*Latinae linguae Radices recte intelligere, recte Rebus applicare, recte declinare et conjugare, et syntaxeos fundamenta prima scire*) (Act. IV. Sc. II.) stb.

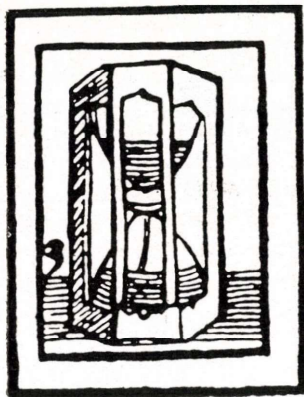
Amikor a színre lépett tanulókat arra kéri a vestibuláris tanító, mutassák be, hogyan folyik le egy óra ezen a fokon, az *eleven és gyorsan pergő kérdések és válaszok* váltakozásában valóban egy nyelvi (nyelvtani) óra leglényegesebb jegyei és módszeres lépései tárulnak fel a hallgatóság előtt. Ennek az órának a keretében azt is bemutatják, hogyan használta fel az úgynevezett *nyelvtani játékkártyákat* (*chartas lusorias Gramaticales*) a XVII. századi iskola is a könnyedén folyó nyelvtanítás célkitűzésének szolgálatában. Comenius ugyanis azokat a törekvéseket, próbálkozásokat is jól ismerte, amelyek a nyelvtani ismeretek tanításának megkönnyítése céljából játékos módokat is fel kívánt használni. Ilyen volt pl. Mathias *Ringmann* (vö. *Figurengrammatik*!) próbálkozása az ún. *nyelvtani kártyák* felhasználásával. A játékkártya figuráihoz egy-egy nyelvtani fogalmat, nyelvi tényt vagy sza-

6. kép

bályt társított. A király figurájához pl. a *verbum* fogalmát: Rex verbum designat! (Vö. 6. kép.) A homokóra képéhez az *ige jelen idejét* stb. (Vö. 7. kép.) Comenius darabjában az ún. *színtaktikai kártyákat* osztják szét a tanulók között. A vestibuláris osztály színtaktikai kártyáival mindössze tizenöt szabály „alkalmazásának” játékát lehet lejátszani. A játékban az a tanuló „veszít”, aki a neki jutott szabályt nem tudja alkalmazni, illetőleg megfelelő példával megvilágítani, vagy aki igen bizonytalanul sorakoztatja fel példáit (vö. 8–9. kép).

A szereplők egyike nem véletlenül veszi védelmébe ezt a játékos módszert. A patakiak közül többen voltak ugyanis azon a véleményen, hogy Comenius „komolyabb” feladatok megoldására hívták Patakra. (Erről különben maga Comenius is szót ejt a *Continuatio admonitionis*-ban!) Comenius a *Janua* anyagának gyakorlására szánt dialógusaiban (pl. ebben a részletében is!) az *eleven szemléltetés* bizonyító erejével tett hitet a könnyedén folyó nyelvtanítás, illetőleg a nyelvtanítás játékos módjai mellett is. Ezért mondatja ki egyik szereplőjével ezt a tételt is: Kívánni kell a könnyebb játékos módszereket is, majd a játék

7. kép

8. kép

9. kép

Part IV. 209

Ut re mi fa sol la, la sol fa mi re ut.

ut r. u. m. u. f. n. f. ut l. l. f. l. f. l. m. l. r. l. u.

ut m. re fa mi f. fa la, la f. sol m. fa re mi ut.

Proc. Hoc scire ad quid prodest?
Disc. Omnes melodias exacte cantare potest, qui hoc exacte cantat.
Proc. Itane? Canta mihi ergo sic Notis (non Textu) Psalmum aliquem Exempli Gratia trigessimum octavam. [Exhibebitq; illi Psalterium cum melodia picta.]
Discip. Canam.

fa m. r. mi fa f. la sol, la f. fa mi sol t. fa f. f. m.

Re la l. sol fa re mi fa mi, fa mi re ut. fa la f. f. r. m. r.

Pro. Tu alter cane hunc, septuagesimum quartum. Dij.

10. kép

Szemléltető kották az énektanításhoz
a pataki kiadás lapjain

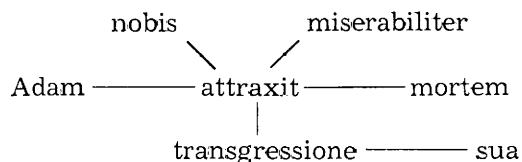
komolyabbra fordul, s a haszontalannak tartott módszer alkalmas arra, hogy a gyermeki elmét a nagyobb erő kifejtésekre is ránevelje. (Talia optanda et hae „nugae” [egyesek annak tartották Patakon is] in seria ducunt: per quae puerilibus ingeniis labores edulcarentur.) (Act. IV. Scaena II.)

A *janualis osztály* praeceptor a tizenkét tanuló társaságában lép a színre, s elmondja, mi a megtanítandó anyag, milyen a tankönyvük, a *Janua* beosztása, hogyan végzik el a kijelölt feladatokat. Itt igen nagy jelentőségű tételek is elhangzanak az anyanyelv, a magyar nyelv hasznáról is, s az iskolai oktatásban való szerepéről. A januális osztály anyagával kapcsolatos *stilusgyakorlatnak* azt a változatát mutatják pl. be, amelyben a praeceptor anyanyelvi szöveget mond tollba, s ezt kell a tanulóknak latinra fordítani. Aki leghamarabb készül el a feladattal, fel is olvassa. A tanulóközösség megfigyeli, s ha valaki hibát fedez fel, jelzi. Külön is felhívja a tanító a tanulók figyelmét arra, hogy a *hungarizmusokat figyeljék és javítsák*. (Pars IV. Act. IV. Sc. III.)

A januális tankönyv szótárával kapcsolatos feladatok megmutatása után a szereplők a *janualis grammatika* anyagát és feldolgozási módját tárják a hallgatóság elé. Különösen figyelemre méltó, hogy igen szemléletesen és nagyon jó példák nyomán sok *mondattani alapismeretet hordanak össze*, még különösebben figyelemre méltó, *ahogyan a mondatelemzés folyik ezen a fokon*.

Az erre vonatkozó megjegyzésünket már megtettük a Janualis Grammatikával kapcsolatos néhány vonatkozás feltárásában. (vö. Bakos: Comenius tankönyvei: II. A Janua, Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetek 320. sz. 194–198.) Itt csak azt kívánjuk még hozzátenni, hogy a tanulók a nyelvtani anyagot a táblán szemléltetik is. Különösen érdekes, hogyan történik az *egyszerű mondat nyelvtani megformált-ságának szemléltetése*. A praeceptor felszólítása így hangzik: „Ostende hoc in hac simplici Sententia: *Adam attraxit nobis miserabiliter mortem transgressione sua . . . pinge in hac Tabula!*”

A tanuló a táblára a következő sémát írja fel:

A mondatot alkotó elemek szabályos (nyelvtani) összeszerkezett-ségét éppen úgy élénk tárja ez az elemzési és egyúttal szemléltetési mód, mint azt, hogy a mondat egészéből olyan nyelvtani eszközökkel is megszerkesztett, s a szónál nagyobb szócsoportokat (*nobis attraxit, mortem attraxit, stb.*) tudunk kielemezni, amelyből egyrészt élénk tárul, hogy ez a mondat is több ilyen szócsoportot (mai terminológiával szó szerkezetet) tartalmaz, másrészt arról is világosan képet kapunk, hogy a valóságnak mely elemei, tényei közötti összefüggést öltöztetett ez a nyelvi képlet anyagi burokba.

Comenius színdarabjában tehát a januális osztály tanulói nem külön mondatrészekre bontották a példamondatot. A táblára került séma ugyanis arról tanúskodik, hogy az *ige (attraxit)* került a központba, tehát ez a mondat főrésze, s a többi szó ezzel kerül valamilyen (elsősorban tartalmi vonatkozású) kapcsolatba, szerkezeti összefüggésbe. (Ecce hic omnia se referunt ad Verbum! [Pars IV. Act. IV. Sc. III.]

Az egyes szószerkezeti összefüggéseket az elemzést végző tanuló külön is kiemeli a mondatból és úgy sorakoztatja fel őket, hogy utal a kapcsolatot jellemző, s a Janualis grammatikában (Cap. XI. De Phrasi) megfogalmazott szabályokra is.

1. *Adam attraxit ...* (Per Regulam VI.)
2. *Attraxit mortem ...* (Per Regulam VIII.)
3. *Attraxit nobis ...* (Per Regulam VII.)
4. *Attraxit miserabiliter ...* (Per Regulam XI.)
5. *Attraxit transgressione ...* (Per Regulam IX.)
6. *Transgressione sua ...* (Per Regulam III.)

Arra a kérdésre, hogy az elemzett mondat szerkezetét tekintve *egyszerű* vagy *összetett mondat-e* (simplex an composita sententia?), az egyik szereplő azt a helyes választ adja, hogy egyszerű mondat, s egyúttal meg is okolja, miért: „Quia non habet nisi unicum Nominativum: *Adam* et unicum *Verbum personale finitum; attraxit ...*” Comenius is azt tartotta tehát, hogy a mondat legfőbb szava, a legfőbb része a mondat *igéje*, s ennek meghatározói az *ige alanya* (*Adam attraxit*), az *ige tárgya* (*attraxit mortem*) stb.

Ugyanebben a darab-részletben a praeceptor röviden vázolja, hogyan dolgoztatja fel a Janua textusát. Nem véletlen, hogy ezzel kapcsolatban különösen kiemeli a szemléltetés igen nagy jelentőségét és szerepét is. Az ismeretek szilárdabb bevésése céljából egy-egy latin szövegrész felolvasása után anyanyelven, tehát Patakon *magyarul* is elhangzik a szöveg. Ezután következik az alapos szemléltetés. Ennek módozatai a következők:

- a) A dolgoknak, a tárgyaknak bemutatása, ha erre mód van. (Ostendo res ipsas, verbis significatas, si per se ostendi possunt.)
- b) Ha ez nem lehetséges, bemutatjuk a dolgokat, tárgyakat rajzban, ábrázolásban. (Pingo in Tabula.)
- c) Körülírással, értelmezéssel visszük közelebb az ismeretanyagot. (Enarrare sic verbis ut non percipi non possint.)
- d) Igen hatásos mód az is, ha bizonyos ismeretanyag oktatása alkalmával arra a helyre visszük a tanulókat, ahol megismerhetik a munkafolyamatot, a munka eszközeit, eredményeit, stb. Vigyük ki tehát őket a kertbe, a szőlőbe, az egyes mesterségek műhelyébe stb.

A *Schola Ludus* következő részében (Actus IV. Scena IV.) az *atriális*, a *retorikai* osztály praeceptora jelenik meg a színen kilenc tanuló társaságában. A *Didacticus* mint a három osztályos latin iskola befejező osztályának (Latinae triclassis Scholae suprema) tagjait, illetőleg tanulóit arra kéri, mutassák be, milyen oktatási, nevelési célok érdekében és hogyan folyik ebben az osztályban a latin nyelv tanítása. A praeceptor röviden válaszol és bevezeti a gyakorlati tanítást. Itt ismét csak Comeniusnak az atriális osztály tankönyve előszavában vázolt elveit

tárja a hallgatóság elé. Az itt folyó oktatás feladata úgy tenni koronát a latinnyelvi ismeretekre, hogy e nyelv rejtett kincseinek feltárása után valóban nyílják meg az út közvetlenül a *latin szerzőkhöz*, illetve azok *olvasásához*. A *Schola Ludus* ötödik darabja a felsőbb iskolák, az *akadémiák* életét mutatja be, sokkal bővebben, mint a *Janua* (Janua: L–LX. fejezet) és az *Orbis* (Orbis: XCI–XCVII.) Ezzel az ötödik darabbal kapcsolatban több egymásnak ellentmondó vélemény hangzott már el. Rácz Lajos pl. (Comenius Sárospatakon: 217) azt tartja, hogy ennek a résznek metafizikai, logikai részlete, a *Jurista* és a *Theologus* elvont tételei kirínak a darabból, mert ezek a részletek nem a gyermeki elme fejlettségéhez vannak szabva, Komor Ilona (Pedagógiai Szemle, 1958. 980–81) szerint, bár Comenius itt arra törekedett, hogy az akadémiák tanulói életét vonzónak, vidámnak mutassa be és saját külföldi egyetemi (heidelbergi) diákéveinek emlékeit is megszépítve beleszötte ebbe a dialógusba, a mulatságos diákjelenetek során túl az akadémiái, főiskolai oktatás sok olyan problémája és vonatkozása is előtérbe kerül, amely már távol állt a pataki latin iskola első három osztálya tanulóinak érdeklődésétől, s azok az elméleti tételek, amelyekről oly elvontan prelegálnak a professzorok szerepét játszó tanulók sem jelentettek olyan vonzó erőt a hallgatóság számára, mint azok a játék-részletek, amelyekben a hazai, a pataki valóság és saját iskolái életük is megelevenedett a játék keretében. Újabban egyes kutatók, – pl. Bán Imre is – azt tartják, hogy Patakon nemcsak az atriális osztályig folyt a tanítás, hanem az akadémiái fokon is: így e nagyobb diákok közül kerülhettek ki a szereplők éppen úgy, mint e darab-részletet értő hallgatók is (vö. Bán opponensi véleménye!).

Mivel Comenius sűrítve nyújtja azokat az ismereteket, amelyeket a filozófus, a fizikus, a matematikus, az asztronómus, a geográfus, a jogász, a történész, s az orvostudomány képviselője ad elő, ezért e darab-részlet megfogalmazása, stílusa, nyelve is nagyon tömör. Sok elvont szó, terminus technikus és meghatározás is erősen terheli ezt a szöveget.

Ugyanakkor érdekes képeket kapunk itt az akadémiái ifjúság vidám életének rajza mellett az úgynevezett *kísérleti jellegű* akadémiái előadásokról is. Különösen értékes ebből a szempontból a *geográfus* szerepe. (Act. II. Sc. V.) A geográfus elméleti tételeinek igazolására szánt kísérleteibe, szemléltetési formáiba a tanulókat is bevonja, s gyakran hangzik fel ez az utasítás is: „Ostende in Globo!” Közös határozzák meg például Magyarország, s benne *Patak* pontos földrajzi fekvését, helyzetét is. (Sub qua ergo Mundi latitudine et longitudine *Hungaria nostra* sita est? – *Patakum quam habet latitudinem?* stb.)

Nagyon figyelemre méltó ebben az ötödik részben néhány metaforikus használatú (trópusok, szemléletes metaforák) nyelvi képlete is: „Historia . . . *Eruditionis oculus est*, Geografia, Chronologia: *duo Historiae oculi, sine quibus Historia caeca foret.*” stb. Nem véletlen tehát az sem, hogy amikor az ékesszólás professzora ennek a darabnak nyolcadik jelenetében arról beszél, hogyan kell úgy *helyesen* és *szépen* (Recte et ornate) beszélni és írni, hogy a beszéd és írás nemcsak ért-

hető (non tantum intelligibilis), hanem *kellemesen gyönyörködtető* (Svaviter delectabilis) és *hatásos* (meggyőző) (etiam acute penetrabilis) is legyen, nemcsak az erre a célra felhasználható nyelvi, stilisztikai és retorikai eszközöket (vö. pl. Rhetor colorat Verba Tropis, sententias figuris, pronuntiationem Gestu... stb.) sorolja fel, hanem megvilágosító példákkal is szemlélteti azokat és több példája a Schola Ludus szövegében is funkciót tölt be.

A hatodik darab szereplőinek *típusnevei* is érdekes példákat szolgáltatnak a *nevek metaforikus* vagy éppen *metonimikus* használatára is: *Ambitiosus*, *Voluptuosus*, *Avarus*, *Amphiethus* stb. Az utóbbi nevet pl. nem véletlenül viseli az a szereplő, akinek magatartása, életszemlélete arról árulkodik, hogy *gyönge akaratú, erősen befolyásolható, s ingadozó jellem*, s ha két út között kell választania, nem tudja melyiket válassza.

E hatodik rész első jelenete sokkal teatrálisabb, drámaibb jellegű, mint az előző fejezeteké volt. A szereplő személyek viselkedésére, mozgására külön és bőven ad utasításokat Comenius (*lente obambulare, jam humi oculos fingens, jam ad coelum elevans*, stb., stb.). A *Quid agam? Quid non agam?* kérdések felvetésével áll közönsége elé az ingadozó jellemű *Amphiethus* is. A drámai elevenség nem hiányzik abból a részletből sem, amely azt mutatja be, hogyan találkozik ez az ifjú ember azokkal, akiktől kétkedéseire várja a helyes eligazítást. Gyorsan peregnék azok a jelenetrészek is, amelyekben *Ambitiosus* (a 'Becsvágyó'), *Opulentus* (a 'Gazdag'), *Licentiosus* (a 'Szabados', a 'Féktelen'), *Voluptuosus* (az 'Élveteg', a 'Kéjelgő'), mutatják meg valódi lényüket, próbálják meggyőzni az ifjú kétkedőt arról, hogy az ő útjuk a helyes, a követendő út: *Licentiosus*: Veni, ergo, Adolescens! Ego te licentiam vitae docebo... *Opulentus*: (Numis concrepans!) En aureae Felicitatis tesseram! stb. A hatalmat (opes), a kincset és a gyönyört (voluptates) ígérő személyek, s a helyes utat kereső ifjú ember motívuma nem véletlenül nyert szépirodalmi (drámai) feldolgozást oly gyakran. A „mese”, a „szituatio” már önmagában vett érdekessége azt eredményezte, hogy a *Schola Ludus* e részletének nyelvi formálása, a dialógus elevensége a valódi drámai alkotások nyelvéhez méltó magaslatokra is eljut:

„Nunc ecce vivimus! Vivamus ergo! Deliciisque nostris fruamur dum Terra sinit... Nam quid est phantasticum illud, quod Virtutem vocant aut Honestatem, nisi constrictum esse et ligatum? ut te mente, oculis, lingua, manibus, pedibus, etiam, movere non audeas, nisi quantum et quomodo, leges permittunt. Delirii species, juvenem ad carceres festinare, non vero soluta agendi libertate gaudere... Semper ne sub ferula esse? Semper alieno arbitrio agi... Hem semper puerum! Imo infantem!” stb., stb. (Pars VI. Act. I. Sc. II.)

Az sem véletlen, hogy Comenius latin nyelvét elítélők a *Schola Ludus* e darabjának nyelvezetét nem támadták, pedig a *Schola Ludus* nyelvével kapcsolatban is voltak fenntartásaik, s különösen sokat gáncsoskodtak a mesterségek világát bemutató részletek nyelvével kapcsolatban.

A következő darabokban már *színtelenedik* a *Schola Ludus* nyelve, vázlatosabb, mozaikszerűbb az események felsorakoztatása is, különösen azokban a részletekben, amelyekben az *erkölcsi életet szabályozó normákról* szólnak a szereplők. Talán csak akkor melegszik fel újra Comenius hangja, amikor a humanitásról, a közösségért vállalt munka szépségeiről vall. Ugyanakkor az *arrogans, procax, morosus, aut torvus, frivolus* stb. jelzők felsorakoztatásával és értelmezésével olyan tükröt tartott a hallgatóság elé, amiben sokan – tanítók és tanulók egyaránt –, saját arcukat is szemlélhették.

A *családi életet* és az *államot* bemutató *hetedik* játékban nemcsak arról kapunk képet, milyen az ember helye a családban és az államban, hanem elsősorban arról, hogy mi a *kötelessége*. Helyesen utal Komor Ilona arra, (vö. Pedagógiai Szemle, 1958:982), hogy ez a gondolat igen nagy hangsúllyal szerepel ebben a darab-részletben. Azok a gondolatok és nézetek (az állami intézményekről, az állam szerepéről, az egyéni és a közösségi érdek dialektikus egymásrahatásáról stb.), amelyeknek itt Comenius hangot adott, s azok a közösségi életben negatív szerepet játszó embertípusok (az iszákos, a goromba férj, a családjával nem törődő apa, a hűtlen asszony, a hálátlan gyermek, stb.), akiket a hallgatóság előtt felvonultatott, nemcsak arra figyelmeztetnek, hogy Comenius a darab e részletében kitört az iskolai játék keretei közül, hanem arra is, hogy már itt nem csupán a latin nyelv gyakorlására szánt „nyelvgyakorlati” textust kívánt nyújtani, hanem a megfontolt, s ugyanakkor a merészebb politikai nevelésre is, vagy, ha úgy tetszik, a nevelői célokat is jól szolgáló politikai agitációra is jó példát adott ennek a résznek a megírásával, még akkor is, ha kora társadalmának hibáira, igazságtalanságaira, s elavuló intézményeire nem nyílt társadalmi kritikával (bár erre is találni példát e részben!), hanem csak az *utópia* révén hívja fel a figyelmet. Komor Ilona idézett cikkének e problémára vonatkozó részletesebb fejtegetései felmentenek bennünket az alól a feladat alól, hogy ebben a keretben mi is részletesen szóljunk erről a részről, csak azt kívánjuk még kiemelni, hogy Comenius ezzel a darab-részlettel azt is bebizonyította, hogy bár társadalomkritikájának korlátai is voltak, mégis volt emberi bátorsága úgy formálni az utópisztikus keretben tálalt tartalmat, hogy szinte kilúgozott belőle minden kalandos elemet, s így darabja e részletének társadalomkritikáját, s egyben pedagógiai jellegét még jobban kiemelte, sőt egyenesen a középpontba állította. Kardos Tibor helyesen jegyezte meg „*A sárospataki évek jelentősége Comenius humanista pedagógiájában*” (Pedagógiai Szemle, 1958:910–922) című írásában, hogy a *Schola Ludus*, ez az „*élő encyklopedia*” Comenius számára nem a nyelvgyakorlás egyik módja volt csupán, hanem annak eszköze is, hogy hallgatóságát az élet szerepeinek jobb megtanulására nevelje. Az életre felkészítő szerepsorozatba pedig nem véletlenül vonta be azokat, akik az új – bár még utópisztikusan felvázolt – társadalomról oly lelkesen prelegáltak.

A nyolcadik, s egyben utolsó (Pars. VIII. et ultima) darabban egyrészt az *ország kormányzásáról*, másrészt az *egyes vallásfelekezetekről*

kapunk részletes képet a szereplők előadásai nyomán. A Prológus külön is felhívja a hallgatóság figyelmét, hogy bár „ludicre et pueriliter”, de nagyon is komoly dolgokról hallanak, sőt olyanokról (bella, caedes, sanguinis diluvia) is, amelyek könnyeket is fakasztanak a jó érzésű ember szeméből, s melyekkel valójában az emberi nem saját magát pusztítja (quibus se vastat humanum genus), ezért legyenek figyelmesebbek, mint eddig voltak (nunc excitatis adeste sensibus!). Ismét megforrósodik Comenius hangja, amikor a gondosabban szerkesztett s gyöngyszemenként pergő mondatok jól válogatott szavaiba önti gondolatait a békéről (Pax Optima Rerum... Pax una triumphis innumeris potior... stb.), de ugyanakkor azt is kimondatja egyik szereplőjével, hogy könnyebb beszélni, okos és szép szavakat mondani a békéről, s a békés élet hasznáról, mint a népeket megtartani a békében (facilius est de his philosophari, quam Populos perpetua in pace continere).

Comenius azzal, hogy az alkotó, dolgozó emberek (pl. a paraszt és kézműves) jajveszékelő szájába adja a háborút elítélő mondatait, felnagyította e mondatokban kifejezett igazságokat és érzékletesebbé tette a pusztító háborúk borzalmaait is: „Heu misero mihi, quo me vertam, quo fugiam? Hostis... infudit se ut dilivium in Terram nostram, ferro et igne vastat omnia: Heu heu!... Hostis... impune grassatur, incendiis ac caedibus implet omnia!...” (Pars VII. Act. I. Sc. VIII.) Hányszor hangzott el hasonló vád és jaj a háborúk pusztításai miatt Comenius ajkán is. Ezért is van e mondatoknak oly szuggesztív erejük! Nemcsak a szónoki fogásra, s a költői kifejező erőre szánt nyelvi példákat kell látnunk azokban a szavakban, nyelvi képletekben, amelyekkel a háborúkat, a háború pusztításait festi, jellemzi [generis humani opprobria, mundi disperditio... nihil enim uspiam est tam sacrum et inviolabile, tamque celsum, munitum... quod vis Belli non violet, infirmet, infringat, subruat, atterat, vastet, excindat, aboleat...] stb., stb. (Pars VII. Act. I. Sc. X.]), hanem a „harcos humanista” következetes állásfoglalását is. Az is figyelemre méltó, hogy a békét óhajtó Comenius, éppen ebben a darab-részletben arról is szól: nem elég csak óhajtani a békét, harcolni is tudni kell érte. Egészen egyértelműen fogalmaz Comenius akkor is, amikor azt állítja, hogy „*pax optima rerum... verumenimvero perquam crebro evenit, ut pax optineri nisi vi armorum nequeat, dum gladium in vagina non nisi gladius continet*” (A béke a legnagyobb kincsünk s mégis megtörténik, hogy a békét csak a fegyverek erejével védhetjük meg, s a kardot csak a kard segítségével tarthatjuk hüvelyben), ezzel valójában a békéért vállalt cselekvő harcra is nevelte Comenius a *Schola Ludus* hallgatóságát, illetőleg olvasóit (vö. Komor: Ped. Szemle, 1958:990, Magyar Tudomány 1957. 273–284. Bakos: Ped. Szemle, 1958:1000). A háború borzalmaait festő nyelvi részletek stilisztikai szempontból is figyelemre méltóak, s arról is tanúszkodnak, hogy Comenius szépírói erényekkel is megáldott alkotó volt (Erről különben a *Labyrint sveta a Raj srdce* nyelve is meggyőz bennünket.), s ezeket az erényeket meg-megcsillogtatta a *Schola Ludus*-ban is.

A pusztító háború festésére művészi válogatott igéi (*violari, infirmare, infringere, subruere, atterere, vastare, excindere, abolare...*) egyrészt jelentéstartalmukkal (elpusztít, gyújtogat, gyengít, letör, semmivé tesz, feldúl, tönkretesz, fosztogat, megsemmisít, stb.), másrészt az igék egymásutánjában is érzékelhető fokozatosságra, helyesebben fokozásra való tudatos törekvés útján, szinte érzéki erővel elevenítik meg a háború rombolását és rettenetességét.

A *Schola Ludus* utolsó jeleneteiben (Act. II. Sc. I–VII.: Religionis continens lustrationem) ismét stílusváltás történik, s azok a teológusok akiket arra kérnek, hogy prelegáljanak a teológia, illetőleg a vallás mivoltáról, tételeiről, a racionalista teológia nyelvén szólnak a közönséghez, s talán nem véletlen, hogy Comenius úgy mutatja be ezeket a teológusokat, mint akik a *lényeg megkerülésével*, de sok szóval köiítve beszélnek a vallás tételeiről.

Az sem véletlen, hogy a sok szó közé sok feleslegesnek tetsző etimológiát, értelmezést (*religio ~ religiosus ~ irreligiosus* stb. szavakkal kapcsolatban!) is kevernek ezek a prelegálók. Csak a *felületen* mozognak (az epikureizmusról pl. csak ezt állapítják meg: Epicureismus: Colere ventrem pro Numine!), a lényegét nem látják és nem láttatják, vagy nem is akarják.

Az is jellemző, hogy Comenius igen gyorsan elvágja a hittételekről filozofáló teológus beszéde fonálát, s egyik szereplője szájába azt a kérelmet adja, fessék le előttük az egyes vallások történetét, (date nobis Religionum historiam delineationem!). Még meglepőbb, hogy az iskolai közösség számára szánt iskolai játékban ez a kijelentés is elhangzik: „Novimus enim si usquam in Religione regnare invidiam, odia, criminationes, falsa testimonia.” Mi ebben a teológusok álláspontja? Hogyan lehetséges ez? A teológusok ezekre a kérdésekre is válaszolnak a maguk módján az egyes vallásokat bemutató történeti szemléjükben. A *gentilismus* (a *pogányság*) rajzában számos művelődéstörténeti vonatkozást is érintenek, s egy-egy adatuk a modernebb *valástörténeti vizsgálódások* számára is értékes forrásként használható.

A zsidó vallásról (De Iudaismo) adott ismeretanyag alig haladja meg a *Janua* és az *Orbis* hasábjain feltárt anyag keretét és mennyiségét. Ennek a résznek a megfogalmazása is szürkébb. Többször szakítja meg az előadást az ótestamentum megfelelő helyeire való utalás is.

A kereszténységről (De Christianismo) prelegáló teológus röviden és racionalisztikusan mutatja be a kereszténység lényegéről szóló tételleket, s egészen részletesen szól a bibliáról. Az isteni tiszteletekről adott rövid leírás után a kereszteléssel kapcsolatos ismeretek és hittételek közlésében szól az egyik teológus az *anabaptistákról* is. Comenius korában az anabaptizmussal kapcsolatban már igen gazdag irodalom alakult ki. (vö. Hans J. Hillerbrand: Bibliographie des Täufer-tums [1520–1630]. Quellen zur Geschichte der Täufer, 1962.)

Maga Comenius szól a *Janua*, az *Orbis* és az *Atrium* lapjain is az anabaptistákról. A *Schola Ludus* idevonatkozó szövege a *pataki Janua* (XCVII. 964.) textusát idézi, s ebből hiányzik a más típusú *Janua*-kiadások e mondata: „... Anabaptistae faudici sunt (A magyar kiadá-

sokban leginkább így kapott ez a mondat magyar köntöst: Az új-keresztjének eszellősök [bolondok.]

Az Atrium XCVII. fejezetében (Christianismi Lux) beszél Comenius a *socinianusokról* (a szentháromság tagadókról) is (Comeniust egyesek azzal is vádolták, hogy közösséget vállalt e szektával), de ezt a részt nem dolgozta bele a *Schola Ludus* megfelelő fejezetébe.

Mindez arra is utal, hogy a Schola Ludusban a *Janua*, az *Atrium* ismeretanyagát átformálta, helyesebben átrendezte és szelektálta. Erre mutat a mohamedán vallásról szóló darabrészlet is. A Schola Ludust lezáró Epilógusban Comenius ismételt felhívja a hallgatóság figyelmét, mi volt a célja e játékok bemutatásával. (in conspectu Vestro omnia majora Mundi, vitaeque humanae negotia recitabamus et actionibus vivis repraesentabamus), s reméli, hogy a nyelvoktatás új útjaira lépő közönség (tanárok és tanítványok egyaránt) a tanítás ez új játékos eszközét is gondjaiba veszi, sőt a megkezdett úton elindulva, tovább is fejleszti. Sajnos, Patakon nem volt folytatás, s a neveléstörténet tanúsága szerint Comenius e művével nem ért el oly nagy hatást, mint a Januával. A szakirodalom azonban nagyra értékeli. Comenius életművének szorgalmas bűvára és regisztrálója, *Kvačala* (Joh. A. Comenius, sein Leben und seine Schriften, Leipzig, 1892:352.) sem véletlenül emeli ki, hogy a *Schola Ludus* tartalmában, ismeretanyagában is érdekes és értékes comeniusi mű, az iskolai nyelvoktatás szempontjából pedig Comenius egyik *leghasznosabb* alkotása. (vö. még Horváth Cyrill: Comenius „Schola Ludus”-áról. Magyar Pedagógia, 1905:39–49.) Sajnos, aránylag kevés e comeniusi művel kapcsolatos filológiai irodalom is, különösen kevesen foglalkoztak a Schola Ludusnak a *nyelvi nevelés* szempontjából is kiemelendő vonatkozásaival. Újabban mi is megpróbáltuk az érdeklődés fénycsóváit abból a szempontból is ráirányítani (vö. Bakos: A helyes és szép beszéd. Retorikai és Fonetikai alapvetés. Az Egri Ped. Főiskola Füzetei, 92. sz. 183–184.), hogy ez a comeniusi mű különösen értékes eszköz a *helyes, a kifejező beszédre nevelés munkájában*, s mivel Comenius azt is előírta a *Schola Ludus* Előszavában, hogy a szereplő diákok anyanyelvükön (Patakon a magyar nyelven!) is nevezzék meg a dolgokat, ismertessék a mondanivaló lényegét, a magyar beszédművelés fejlődéstörténetében is fontos szerepet játszó alkotásnak kell értékelnünk a Schola Ludust. (vö. Bakos: A magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténete. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 58. sz.)

A retorikai ismeretek helyes és nem formális közlésére és gyakorlására is jó példát nyújtott e művében Comenius, hiszen a dialógusok előadatásával, – az ismeretszerzés, illetőleg -nyújtás színesebbé, élvezetesebbé tétele mellett – azt a célt is szolgálni kívánta, hogy az ifjúság *beszéde is csiszoltabb, fegyelmezettebb és kifejezőbb* legyen, s így az sem véletlen, hogy a Schola Ludusban szereplő diákok elsősorban retorikai, az atriális osztály tanulói voltak. Fontos szerepet kapott a Schola Ludusban az atriális osztály praeceptora, az „elegantier loquendi ars” mestere is, aki *igen érzékletesen*, a gyakorlatban teszi értethetővé azt is, hogyan válik a nyelv, a beszéd az igényesebb megfor-

málás, kifejezés eszközévé. Az e fokon folyó nyelvi elemzés több stílusbeli vonatkozást is felvetett. A közlőmondat kérdő formában való megjelenítésétől kezdve egészen a magasabb fokú és igényesebb nyelvi képletekig, a különféle retorikai fogások, eszközök, a trópusok, allegóriák, exclamatiók, personificatiók, annominatiók (szójátékok) stb., stb. bemutatásáig, illetőleg a mondatok ritmikai felépítésének kérdéseit is érintő ismeretadásig és gyakorlatig terjed ez az elemző művelet. A latin és a magyar nyelv hangsúlyviszonya különbségeit is figyelmébe ajánlja a szereplőknek Comenius, s ezzel ismét csak példát nyújtott arra, hogy a latin nyelv igényesebb művelése nem akadályozza, nem akadályozhatja az anyanyelvvel (a magyar nyelvvel!) való törődést sem.

A *Schola Ludus*, mint Comenius pataki éveinek egyik értékes gyűmölce, valóban megérdemelte, hogy újra ráirányítottuk a figyelmet. A Schola Ludus-szal kapcsolatban felvetett problémákat még nem zártuk le ezzel a részlettel. A nemzetközi és a magyar comeniológiának vannak még adósságai e művel kapcsolatban is, s reméljük, hogy a magyar kutatók (s mi magunk sem leszünk ebben kivételek!) a törlesztésben elől fognak járni, példát fognak mutatni.